

ОСОБЛИВОСТІ ЗОБРАЖЕННЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ

У статті висвітлюються головні підходи, що панують в сучасній російській історіографії при зображенні гетьмана Івана Мазепи. Дослідник зазначає, що при висвітленні гетьманства Івана Мазепи сучасні російські історики презентують три підходи: консервативний імперський, ліберальний і поміркований.

Ключові слова: Іван Мазепа, Петро I, сучасна історіографія, гетьман.

Після розпаду СРСР і утворення незалежної держави України, вітчизняна історична наука доволі швидко поринула у процес переосмислення українського минулого. Воно супроводжувалось перевідкриттям/відкриттям вітчизняними науковцями українського, не радянського нарративу, створеного представниками української народницької та державницької школи в історіографії. Від середини 90-х рр. ХХ ст. почала набирати обертів й ще одна тенденція: українські історики усе частіше почали звертатися до наукових методів і концепцій, наявних у західній гуманітаристиці. При цьому вони намагались, щоправда не завжди послідовно, вписати українське минуле в європейський контекст, принаймні у його центральноевропейському вимірі.

Відмова від українського радянського нарративу, що спирався на русоцентричну візію минулого України, супроводжувалося критикою останнього і змінами підходів щодо висвітлення місця Росії в українській історії. Щодо останньої, то риторика про «братній народ і провідну роль Російської держави», яка особливо буйно квітла після публікації тез «Про 300-річчя возз'єднання», швидко поступилася місцем тезам про менше зло, а в подальшому, навіть «колоніальному дискурсові», який в українських реаліях застосовувався вкрай не послідовно, більше вживався щодо ранньомодерного часу, доби імперії Романових і значно менш впевнено щодо доби СРСР. Згадані процеси відбувались паралельно і підсилювали, чи навіть легітимізували ще один важливий процес: повернення до пантеону українських героїв низки раніше татуйованих історичних постатей, серед яких особливе місце посідав гетьман Іван Мазепа.

Для великої частини представників російської історичної науки від початку 90-х рр. ХХ ст. і до сьогодні вище окреслені процеси в українській історіографії, які можна охарактеризувати як «націоналізація» історії, виявились неочіку-

* Яценко Владислав — кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, керівник історичної секції Харківського історико-філологічного товариства.

ваними і доволі неприйнятними. Особливих нарікань серед частини російських гуманітаріїв викликали прагнення їх українських колег піддати переоцінці низку сюжетів нещодавно спільного минулого. У контексті ранньомодерного часу мова йшла, насамперед, про переоцінку змісту та наслідків Переяславсько-Московських домовленостей 1654 р, тлумачення низки епізодів козацько-московського протистояння у другій половині XVII ст. як війн, нарешті, презентацію таких гетьманів, як Іван Виговський та особливо Іван Мазепа, поборниками ранньомодерної української державності, втіленої у Гетьманщині, проти зазіхань Москви.

Критика підходів власних візаві, властива як російській так і українській історіографії, доволі швидко перетворила висвітлення подій минулого «на поле битви», де кожна із протиборствующих сторін прагне обстояти власну правоту. Діалог історіографій при цьому відбувається вкрай специфічно, натомість активізація «бойових дій» старанно заохочувана політикумом, ЗМІ та торговельною кон'юнктурою відбувається перманентно, особливо під час відзначення в Україні та РФ чергових урочистостей з нагоди ювілеїв/років різних історичних подій. Побічним наслідком цих процесів є вироблення в сусідніх державах різного, часами діаметрально протилежного, сприйняття історії свого сусіда. На особливостях висвітлення постаті гетьмана І. Мазепи і історії Гетьманщини під його правлінням у сучасній російській історіографії в контексті вище окресленого історичного протистояння ми б і хотіли зосередитися у нашій розвідці.

Розвиток українознавчих студій в російській історичній науці на прикладі аналізу досліджень з мазепинської теми

Відсутність у російській історичній науці за доби СРСР україністики як самостійного наукового напрямку призвело до того, що свої міркування і ставлення до гетьмана І. Мазепи протягом 90-х рр. XX ст. і 2000-х висловлювали передусім історики, чийм колом наукових інтересів була русистика. Антимосковський виступ гетьмана у 1708 р, трактований від часів Петра I як надзвичайна зрада, посприяв тому, що постать гетьмана була добре вмонтована в російській національний наратив. Щоправда гетьман не міг похизуватися, на відміну від Богдана Хмельницького, ретельною увагою російських науковців до своєї постаті. Донедавна російські історики не присвячували гетьманові спеціальних монографічних праць, згадуючи про нього, доволі часто побіжно або в узагальнюючих курсах, в контексті передумов Полтавської битви 1709 р., або із більшою кількістю біографічних деталей в численних працях, які присвячувалися значно успішнішому опонентові гетьмана — першому російському імператорові Петру I.

Своєрідною особливістю більшості праць російських науковців XIX–XX ст., де йшлося про Мазепу, було те, що викладена у них інформація часто була рефреном фактів, викладених у дослідженнях українських чи чужоземних істориків. Винятком з цього правила у XIX ст. були дослідження Н. Устрялова та С. Соловйова. Їх праці хоч і не були позбавлені впливу малодостовірних

джерел, на кшталт спогадів Яна Хризостома Пасека про амурні пригоди молодого Мазепи, втім висвітлюючи постать і вчинки гетьмана, вони переважно спиралися на матеріали з російських архівів. Зміст яких Н. Устрялов інтерпретував вкрай тенденційно, а С. Соловйов доволі стримано.

За СРСР російські науковці, згадуючи про гетьмана спиралися насамперед на дослідження згаданих метрів російського наративу XIX ст., а також на перше монографічне дослідження біографії гетьмана, що вийшло з-під пера одного із засновників народницької течії в українській історіографії М. Костомарова. Зазначимо, що в надрукованій у 1989 р. монографії «Время петровських реформ», один з найкращих знавців російської історії XVIII ст. і біографії царя-реформатора Є. Анісімов презентував поміркований підхід до І. Мазепи та козацько-московських взаємин другої половини XVII–XVIII ст., спираючись саме на праці С. Соловйова та М. Костомарова¹. Дослідник цілком справедливо зазначав, що головна причина козацько-московських конфронтацій в цілому та «мазепинської зради» зокрема, обумовлювалась суперечностями політичного та соціально-економічного розвитку України й прагненням царської влади позбавити її політичної автономії². Науковець відзначив, що загостренню протиріч між Батурином і Москвою істотно посприяла Велика північна війна 1700–1721 рр. у перше десятиріччя якої окреслилась низка проблем, пов'язаних із розповсюдженням петровських перетворень на Гетьманщину. Останні ставили під питання її політичний устрій, погіршували умови військової служби козаків, засвідчували наявність протилежних підходів щодо долі приєднаного у 1704 р. до Гетьманщини Правобережжя, нарешті, ставили гетьманську адміністрацію в умовах розгортання московського походу Карла XII на Москву перед необхідністю самій шукати сил для захисту автономії³.

На жаль, роки перебудови для російських істориків на відміну від українських не стали своєрідним «Рубіконом» щодо зміни оцінок у ставленні до гетьмана Мазепи. Тоді як в Україні у 1989 р. з'явилася розвідка В. Марочкіна «Гірка чаша Івана Мазепи»⁴, а наступного року роздуми того ж дослідника

¹ Анисимов Е.В. Время петровських реформ. — Л., 1989. — С. 186–194, 491.

² Там же. — С. 187.

³ Там же. — С. 187–190.

⁴ Марочкін В. Гірка чаша Івана Мазепи // Україна. — 1990. — № 6. — С. 14–15. Стаття мала істотний резонанс як в Україні, де на неї переважно схвально відгукнулися читачі, так і за її межами. Доволі критично зміст статті був оцінений журналістом московської газети, тоді як за океаном вона була схвально зустрінута визнаним мазепознавцем і одним з провідних українських істориків-емігрантів О. Оглоблиним. Дивись із цього приводу — Зворотній зв'язок // Україна. — 1989. — № 47. — С. 21; Петрюков В. Полтавская битва и затюканные апостолы // Советский патриот. — 1989. — 6 августа. — С. 4; Винар Л. Олександр Оглоблин, як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби (Підсумки) // Український історик. — 1989. — Т. 26. — № 4 (104). — С. 48; Винар Л. Олександр Оглоблин, як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби (Підсумки) // Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці / Ред. В. Степанков, упорядник А. Атаманенко. — Київ–Львів–Нью-Йорк–Париж, 2003. — С. 561.

Марочкіна та М. Брайчевського⁵, які фактично започаткували процес «реабілітації» гетьмана у вітчизняній історіографії⁶, в російській історичній науці підхід Є. Анісімова фактично не був підтриманий. Вже наступного після виходу в світ його дослідження 1990 р. в Росії вийшла низка праць дотичних постаті Петра І, що містили традиційно негативні інтерпретації гетьмана Мазепи.

У цьому контексті досить знаковою була реакція російських істориків на пропозицію Я. Дашкевича відмовитись від ідеологічних стереотипів щодо Мазепи. Пропозиція була висловлена на XI Загальносоюзній конференції у Архангельську, у вересні 1989 р., під час роботи неформального круглого столу, де обговорювалися проблеми усунення ідеологічних стереотипів у науці й виявилася для російських науковців не зрозумілою⁷.

Відверте небажання бачити Мазепу поза імперським дискурсом, призвело до того, що хоча перші спроби в цьому напрямку і були здійснені ще на початку 90-х рр. ХХ ст., втім світ вони побачили значно пізніше. Досить показовою у цьому випадку є доля розвідки про гетьмана написана у 1992 р. московським істориком А. Чудіновим. Стаття була написана із оперттям на праці українських істориків-народників, — М. Костомарова, Д. Яворницького, М. Грушевського — чий праці як раз почали перевидаватися, а також розвідки І. Борщака, В. Луціва та переклад узагальнюючого синтезу О. Субтельного, які також були вже приступні авторів. Хоча дослідник і повторив кілька історіографічних міфів про Мазепу, втім презентована ним постать гетьмана істотно відрізнялася від традиційної для радянського нарративу оповіді про егоїста-авантюриста. З-під пера московського дослідника гетьман постав одним з перших «просвічених володарів» ХVІІІ ст., який поклав край згубним міжусобицям на Гетьманщині, намагався полегшити податковий тягар для поспільства, вкладав великі кошти у розвиток національної культури, жертвуючи чималі кошти на будівництва та

⁵ *Брайчевський М., Марочкін В.* Іван Мазепа: правда і вигадки (полемічні нотатки) // Україна. — 1990. — № 6. — С. 10–12.

⁶ Значимо, що у 1989 р., попри появу вже згаданої вище розвідки В. Марочкіна, представники академічної науки, такі як, наприклад, Ю. Кондуфор, ставилися до постаті гетьмана досить негативно, вважаючи, що в «історії возз'єднання України із Росією, другої Північної війни» не має підстав для зсуення акцентів. Однак у 1990 р. постать гетьмана потрапила до кола історичних персоналій щодо яких, як зазначив заступник директора Інституту історії при ЦККПУ, академік-секретар Відділу історії, філософії і права АН УРСР І. Курас, історія мала стати безпристрасною (Див.: *Петрюков В.* Полтавская битва. — С. 4; *Ларина Т.* Восстановить правду истории // Правда Украины. — 1990. — № 185 (14650). — С. 3).

⁷ *Дашкевич Я.* Іван Мазепа: 300 років протистояння в історії та політиці // Іван Мазепа і Мазепинці: Історія та культура України останньої третини ХVІІ — початку ХVІІІ ст.: Науковий збірник / Упоряд І. Скочилиас. — Львів, 2011. — С. 17; *Дашкевич Я.* Довга тінь гетьмана. Про підсумки ще одного Мазепиноного року // Універсум. Незалежний погляд з України. — 2010. — № 1–2 (195–196) // Електронний ресурс http://www.universum.lviv.ua/journal/2010/1/dashk_1.htm

підтримку навчальних закладів: Києво-Могилянської академії та Чернігівського колегіуму⁸.

Побудувавши текст стилістично таким чином, щоб уникнути характеристики антимосковського виступу гетьмана 1708 р., як «зради», історик у невластивій формі для тогочасної російської історіографії наголосив, що саме Петро I підштовхнув Мазепу до переходу на бік Карла XII, відмовивши йому в наданні військових сил для захисту Гетьманщини в умовах шведського наступу на Москву⁹. Більше того відзначивши, що «українські землі були для петровської дипломатії лише розмінною монетою», яку пропонували як винагороду за союз то польській шляхті, то англійському герцогові Мальборо, дослідник порівняв шведський вибір гетьмана із відповідними кроками іншої визначної постаті, якій у радянському наративі відводилася роль «апостола возз'єднання» і чий авторитет був беззаперечним — гетьманом Богданом Хмельницьким. Подібні трактування надзвичайно сильно відрізнялися від традиційного зображення гетьмана в російській історіографії про що неодмінно автором вказували представники редколегій та рецензенти видань, яким він пропонував свій текст. Стараннями останніх стаття так і не була надрукована в жодному московському виданні в першій половині 90-х рр. XX ст. Лише на початку 2000-них автор, провідний науковий співробітник Інституту всесвітньої історії РАН, зумів опублікувати текст, щоправда не в провідних історичних часописах Москви чи Петербурга, а в виданнях периферійних університетів Тюмені та Ростова¹⁰.

Того ж 1992 р. у Москві світ побачило перевидання М. Костомарова «Мазепа» із вступною статтею Г. Літаврїна, під красномовною назвою «Гетман-злодей»¹¹. Стаття стала досить знаковою із низки нюансів. По-перше, вона засвідчувала наявність нової тенденції в російській історіографії, що була пов'язана із критикою започаткованих в українській історичній науці трансформацій, зміст яких зводився до «націоналізації» історії про що вже йшлося вище¹². По-друге, автор намагався на прикладі зображення постаті Мазепи, спираючись на авторитет М. Костомарова та меншою мірою О. Лазаревського, довести правомірність застосування до української історії її русоцентричної візії¹³. По-третє, прагнучи дискредитувати постать гетьмана І. Мазепи, у якому дослідник вбачав «не засновника національної ідеї, а зразок тої категорії авантюристів феодалної доби, які заради власного інтересу, часто змінюючи своїх сюзеренів»¹⁴, Г. Літаврїн фактично наголошував на заїдеологізованому і вкрай

⁸ Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Актуальные проблемы всеобщей истории. Межвузовский сборник научных статей. — 2003. — Вып. 2. — С. 141.

⁹ Там же. — С. 142; Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Европа. Международный альманах. — 2002. — Вып. 2. — С. 211.

¹⁰ Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Европа. Международный альманах. — 2002. — Вып. 2. — С. 206.

¹¹ Литаврин Б. «Гетман-злодей» // Костомаров Н. И. Мазепа. — М., 1992. — С. 3–16.

¹² Там же. — С. 13–16.

¹³ Там же. — С. 13.

¹⁴ Там же. — С. 14.

консервативному підході до гетьмана, презентуючи його як об'єкт боротьби історичної пам'яті, а не наукового дослідження. Нарешті, прагнучи довести власну правоту, дослідник, наслідуючи українських представників народницької історіографії та радянських вчених, вдавався до протиставлення І. Мазепи українському народові¹⁵.

На зламі ХХ і ХХІ сторіч більшість з виголошених положень виявилася надзвичайно затребуваною. У низці робіт, які побачили світ в зазначений час, а особливо напередодні відзначення в Україні та РФ подій 300-річної давнини, чимало російських дослідників вдавалися до трактування гетьмана в контексті нарастаючих протиріч в українсько-російських політичних взаєминах¹⁶.

Дозволимо собі відзначити, що на цьому тлі в російській історичній науці так само, як й у випадку трактування Української революції 1648–1657 рр., висвітлення гетьмана І. Мазепи та козацько-московських взаємин за його правління, мав місце поділ істориків на три умовних групи. До першої належали прихильники «імперської візії» української історії, другу — творили прихильники ліберально-поміркованих поглядів. Нарешті, до третьої можна зарахувати поодиноких російських україністів, які займаючись вивченням саме ранньо-модерної України, висловлювали з приводу питань, що нас цікавлять, погляди суголосні із вітчизняною і світовою україністикою, а відтак є радикальними щодо пануючих у російській науці настроїв і тенденцій.

Кожна із окреслених вище груп істориків, має власні уявлення і особливості зображення постаті І. Мазепи і ключових аспектів його гетьманства, які цілком можуть заслуговувати на окремий розгляд, що міг би втілитися у кілька ґрунтовних нарисів. Втім, у нашій розвідці ми спробуємо стисло охарактеризувати ці три напрямки у російській історіографії, зосередившись на особливостях їхнього трактування І. Мазепи.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Для прикладу наведемо лишень декілька праць: *Андреев И.* Мазепа. Герой или изменник? // «Знание-сила». — 2001. — № 4. — С. 119–127; *Каргаманов Ю.* Мазепа и другие. Украина в поисках отцов-основателей // Дружба народов. — 2009. — № 2. — С. 120–131; *Родин С.* Иуда и Мазепа как символы самосознания «украинцев» // Молодая Гвардия. Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал. — 2009. — № 4 — С. 236–269; № 5–6. — С. 218–264; *Лобачев В.* Мазепа // Наука и религия. — 2002. — № 10. — С. 16–18; № 11. — С. 15–17; *Лобачев В.* Старые герои нового времени // Наука и религия. — 2008. — № 7. — С. 2–6; Через исторические мифы. Интервью Владимира Артамонова журналисту Олегу Горупаю // Красная звезда. — 2008. — 8 июля. Вторник // Режим доступа: http://old.redstar.ru/2008/07/08_07/3_05.html; *Родин С.* Иуда и Мазепа как символы самосознания «украинцев» // Молодая Гвардия. Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал. — 2009. — № 5–6. — С. 218–264; *Артамонов В.А.* Вторжение шведской армии на Гетьманщину в 1708 г. и Иван Мазепа // Украина и Россия: история и образ историю Материалы конференции (3-5 апреля 2008, Институт Европы РАН). // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; *Рогинский В. В.* О некоторых исторических и политических аспектах 300-й годовщины Полтавской битвы // Новая и новейшая история. — 2009. — № 4. — С. 3–7.

Прихильники «імперської візії»

Прихильники «імперської візії» становлять найбільш чисельну групу, адже подібне трактування Мазепи є традиційним для російської історіографії і презентоване як у наукових, так і науково-популярних працях. Воно міститься як в доробку істориків, що сформувалися як дослідники ще за часів СРСР, так і в працях молодих російських вчених. Варто відзначити, що чимало з тих хто вдається до імперської парадигми, роблять це механічно, повторюючи наявні в російському історичному наративі XIX–XX ст. оцінки і підходи до постаті гетьмана, не вдаючись до заглиблення в специфіку козацько-московських взаємин чи спрямованого вивчення біографії І. Мазепи. Задовольняючись схемами, розробленими вже згадуваними Н. Устряловим чи С. Совйовим, автори до кола яких можна зарахувати Б. Грігор'єва, Н. Павленка, Л. Мілова, І. Андрєва, Г. Саніна, В. Артамонова, С. Родіна, С. Цветкова, Я. Водарського та багатьох інших російських науковців особливо дотичних до написання підручників з історії Росії для вишів, *a priori* негативно зображують І. Мазепу, наголошуючи на трактуванні його виступу у 1708 р. як зраді¹⁷.

Найбільш яскраво «імперська візія» презентована в доробку фахових істориків і почасти представників академічної науки І. Андрєєва, Г. Саніна та В. Артамонова. Їх погляд на гетьмана Мазепу опертий на російський імперський наратив XIX–XX ст., містить також доволі своєрідне звернення до наробку представників української історіографії та західної україністики. Активно послуговуючись фактами, наявними в працях українських науковців чи західних україністів, вище названі історики, передусім Г. Санін та В. Артамонов, най-

¹⁷ Григор'єв Б. Карл XII, или пять пуль для короля. — М., 2006. — С. 277–281; Павленко Н.И. Петр Великий. — М., 1990 — С. 261–291; Павленко Н.И. Петр I. — М., 2005. — С. 143–150; История России XVIII–XIX веков / Л.В. Милов, Н.И. Цимбаев; под ред. Л.В. Милов. — М., 2006. — С. 41–42; Андреев И. Мазепа. Герой или изменник? С. 119–127; Його ж. Алексей Михайлович. — М., 2003. — С. 573–574; Його ж. Алексей Михайлович. 2-е изд., исправл. — М., 2006. — С. 573–574; Андреев И.Л. На пути к Полтаве. — М., 2009. — С. 294–318; История внешней политики России. XVIII век. (От Северной войны до войн России против Наполеона). — М., 1998. — С. 34; Санин Г. Хмельницкий и Мазепа // Красная звезда. — 2008. — 16 апреля (среда) // Режим доступа: http://www.redstar.ru/2008/04/16_04/5_05.html; Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа // Труды института истории Российской истории РАН. — М., 2006. — Вып. 6. — С. 65–90; Обсуждение доклада (Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа) // Труды института истории Российской истории РАН. — М., 2006. — Вып. 6. — С. 90–98; Санин Г. Мазепа: единожды предав... (Интервью доктора исторических наук, ведущего научного сотрудника, заведующего Центром истории внешней политики России до 1917 года Института Российской истории РАН Геннадия Санина) // Режим доступа: <http://gia.ru/online/20100722/257293317.html>; Цветков С. Карл XII. Последний викинг. 1682–1718. — М., 2005 // Режим доступа: <http://mirknig.com/knigi/history/1181155800-karl-xii.-poslednijj-viking.-1682-1718.html>; Родин С. Иуда и Мазепа... // Молодая Гвардия. Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал. — 2009. — № 5–6. — С. 218–264; Водарский Я. Геополитика России в XVIII в. // Российская империя: от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории. — М., 2011. — С. 209.

частіше послуговуються положеннями з праць М. Костомарова, Д. Яворницького, узагальнюючого синтезу М. Грушевського і меншою мірою доробком О. Лазаревського. Це обумовлено як тим, що значна частина їх наукової спадщини була написана російською, так і тим, що наявні у них негативні оцінки гетьмана, де наголошувалось на його егоїзмі, неприглядних аспектах кар'єрного шляху, моральних якостях, культурній відчуженості від народних мас доволі добре вписувалися в імперський наратив, особливо його радянське прочитання. Що ж до історіографічної спадщини державницької школи та сучасної української історіографії, то звернення до неї мають обмежений і доволі часто «механічний» характер. Російські науковці запозичують звітні факти натомість, ігнорують їх інтерпретацію. Доволі своєрідно при цьому виглядають наявні в російських дослідженнях зразки полеміки із українськими колегами: наголошуючи не неприйнятті жодних інших трактувань гетьмана, окрім стереотипу «Мазепа-зрадник». При цьому російські науковці, зазвичай, апелюють до емоцій, натомість наукова критика сперта на володіння історіографією питання та знання джерел у їх працях, на жаль, відсутня.

Досить яскраво цю тезу можна унаочнити прикладом з досліджень старшого наукового співробітника РАН В. Артамонова. У низці своїх публікацій, підгрунтя яких становив виступ у квітні 2008 р. на конференції у Москві, науковець піддав критиці реконструкцію взяття царськими військами в листопаді 1798 р. м. Батурина та обрахунок загиблих при знищенні гетьманської столиці, наявні у дослідженнях чернігівського мазепознавця С. Павленка¹⁸. Останньому російський фахівець з воєнної історії дорікав відсутністю критичного ставлення до джерел, цілковитій довірі історичній публіцистиці, як то «Історія Русів» чи праці П. Крекшина, покликанням на шведські джерела з «других рук», користуванням з архівних джерел, які вже неодноразово оприлюднювались, і висловлюванням припущень, що не підкріплювались інформацією з джерел¹⁹.

У запропонованому при цьому власному прочитанні Батуринських подій, російський історик, щоправда не уник тих самих огріхів, якими дорікав українському колезі. Відмінність полягала лише у тому, що покликання на історичну публіцистику містило інші прізвища і твори: згадані в С. Павленка «Історія Русів» і П. Крекшин в В. Артамонова заступила англomовна праця Данієля Дефо про історією царювання Петра І. Описуючи штурм гетьманської столиці військами князя А. Меншикова, дослідник висунув твердження, що місто впало

¹⁸ Дивись із цього приводу: *Артамонов В.А.* Вторжение шведской армии // Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; *Артамонов В.А.* Вторжение шведской армии на Гетьманщину в 1708 г. и И. Мазепа // *Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В.* Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. Образы и трагедия гетмана Мазепы — СПб, 2008. — С. 56–87; *Артамонов В.* Правда о Батурине и Мазепе // *Красная звезда.* — 2008. — 23 июля // Режим доступу: http://old.redstar.ru/2008/07/23_07/5_05.html; *Артамонов В.* Устрашение Гетманщины. Катастрофа резиденции Мазепы // *Родина.* — 2009 — № 7. — С. 29–33; *Артамонов В.А.* Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. — М., 2009. — С. 378–404.

¹⁹ *Артамонов В.А.* Вторжение шведской армии С. 60, 73; *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 382, 391.

завдяки перевазі петровських солдатів над гетьманськими сердюками, але не навів жодних джерел, які б засвідчили, що московіти зуміли під час штурму опанувати міські мури. Заперечуючи версію щодо проникнення царських військ до Батурина через потаємний підземний прохід, дослідник, натомість висунув аж три припущення, що проникнути до міста штурмуючі могли або через пролом у мурах, спричинений за Д. Дефо вогнем російських батарей, або опанувавши берегові брами, або берегову браму відчинили віддані цареві мешканці Батурина²⁰. Наведені вище припущення належать до категорії, яку сам російський дослідник щодо своїх візаві характеризує як «непідкріплені документально».

Не все гаразд у вченого і з запереченням тези про масову загибель після падіння міста його цивільних мешканців, чи оскарженням завищеної С. Павленком кількості жертв, обрахованої у 11–14 тисяч осіб²¹. Першу тезу дослідник намагається оскаржити покликанням на Лизогубівський літопис та працю про історію м. Батурина О. Лазаревського. Цей крок є досить незвичним, адже згаданий літопис і численні дослідження О. Лазаревського, одного з найяскравіших представників народницької течії української історіографії, що відрізнявся неприхильним ставленням до І. Мазепи, доводять як раз зворотне — масову гибель батуринців і довготривале занедбання знищеного міста²². Щодо другої — історик обмежується констатацією, що «розрахунки щодо чисельності і приросту населення в даній місцевості за відсутності достовірних даних можна вважати приблизними і потребує ретельної перевірки»²³.

Ще одна варта згадки особливість наукової майстерні мазепинських сюжетів В. Артамонова полягає у тому, що прагнучи створити найбільш неприглядний образ гетьмана, дослідник час від часу знаходить у джерелах факти про які в них не йдеться. Маємо на увазі твердження В. Артамонова зроблене із покликанням на щоденник Данієля Крмана, що після здобуття у січні 1709 р.

²⁰ Артамонов В.А. Вторжение шведской армии. — С. 61, 69; *Його ж.* Правда о Батурине и Мазепе; *Його ж.* Устрашение Гетманщины. — С. 31. *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 368–387.

²¹ Артамонов В.А. Вторжение шведской армии. — С. 69–74; *Його ж.* Правда о Батурине и Мазепе; *Його ж.* Устрашение Гетманщины — С. 31–32; *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 388–392.

²² Летопись или описание краткою знатнейших действ и случаев, что в котором году деялось в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно корда гетманом был казацким (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. — К., 1888. — С. 47; Лазаревский А.М. Исторический очерк Батурина // ЧИОНЛ. — Кн. VI. — Отд. II. — К., 1892. — С. 112–115; Лазаревский Ал. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1893. — Т. II. Полк Нежинский. — С. 257–260.

²³ Артамонов В.А. Вторжение шведской армии. — С. 74; *Його ж.* Правда о Батурине и Мазепе; *Його ж.* Устрашение Гетманщины. — С. 32; *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 388–392.

м. Веприка, попри виявлене Карлом XII до переможених, що брали участь в обороні міста, милосердя, останні були забиті мазепинцями²⁴. Чому російський науковець стверджує, що жінки були зарубані саме мазепинцями є геть незрозумілим, адже звернення до нотаток словацького посланця протистанської ліги до Карлом XII та їх потрактування в українській та російській історіографії засвідчують геть інші факти.

Одним з перших, хто запровадив у науковий обіг інформацію з нотаток Д. Крмана був учень М. Грушевського, один із засновників державницької школи в українській історіографії — С. Томашівський. У ювілейному збірнику на пошану М. Грушевського за 1905 р. він вмістив розлогу розвідку «Словацький вигнанець на Україні (1708–1709)», де переповів, спираючись на перше латиномовне видання 1894 р., зміст нотаток та стислу інформацію про їх укладача²⁵. Згадуючи про здобуття шведами Веприка, науковець відзначав, що викладена в нотатках словака інформація про долю захисників Веприка істотно суперечила іншим джерелам. Словак стверджував, що, здобувши Веприк шведський король виявив милосердя до його оборонців, однак шведи порубали жінок, які під час штурму поливали їх окропом і жбурляли каміння, а Мазепа вкинув своїх підданих до льохів і заморив голодом²⁶. В українському дискурсі Мазепа одним з перших до цього сюжету звернувся М. Костомаров, який виклав його за Георгом Нордбергом, зазначивши, що чимало з полонених загинуло від морозів під час їх відконвоювання до Зінькова, але там вони користувалися цілковитою свободою, а «малоросіян» обох статей на клопотання Мазепа було відпущено на волю²⁷. Про те, що свідчення Крмана та ще одного каролінгця Леонарда Кага дещо різняться між собою і суперечать фактам, викладеним Нордбергом, відзначав ще один фахівець з мазепинської тематики — Борис Крупницький. У 30-х рр. ХХ ст. історик присвятив спеціальну розвідку питанню взаємин шведів і українського населення, у 1708–1709 рр.²⁸, де зокрема й звернув увагу на згадані суперечності.

Наприкінці 70-х рр. ХХ ст. одеський історик В. Шутой, якого Б. Крупницький зараховував до представників російської історіографії²⁹, опублікував на сторінках часопису «Вопросы истории» українські сюжети з щоденника

²⁴ *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 421, 463.

²⁵ *Томашівський С.* Словацький висланник на Україні (1708–1709) // Науковий збірник присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). — Львів, 1906 — С. 301–346.

²⁶ Там же. — С. 319.

²⁷ *Костомаров Н.И.* Мазепа. — М., 1992. — С. 271.

²⁸ *Крупницький Б.* Шведи і населення України в 1708–1709 рр. (на підставі шведських джерел) // Мазепа. Збірник. — Т. II // Праці українського наукового інституту. — Т. XLVI. — Варшава, 1939. — С. 17–18.

²⁹ *Крупницький Б.* Мазепа і советська історіографія // Український збірник. — 1955. — Кн. 2. — С. 29–30.

Крмана³⁰. Російський переклад був підготовлений латиністами кафедри давніх мов МГУ з словацького двомовного перевидання подорожніх нотаток 1969 р. У фрагменті, що нас цікавить йшлося про те, що дехто з переможців у «люті рубив» жінок, які чинили під час штурму міста опір шведам, однак про мазепинців, як бачимо, ані пари з вуст³¹.

Український переклад «Itinerarium 1708–1709» «словацького Плутарха» постав у 1999 р. Він був зроблений Ольгою та Григорієм Булахами із словацької і, почасти, звірений із латинським оригіналом фахівцем творчості Д. Крмана Миколою Неврлогою, який також підготував примітки до українського видання «Подорожнього щоденника». Про вепрські події в українському виданні було зазначено наступне «Король усіх помилував, але Мазепа своїх підданих, кинених до ям, кількох змучив голодом. На жінок, які лляли на шведів гарячу воду й кидали каміння, деякі переможці брязкали мечами»³².

Ми дозволили собі цей розлогий відступ аби наочно довести, що прагнучи створити якомога неприглядніший образ гетьмана Мазепи, відповідний імперській традиції, російський науковець, згадуючи про вепрські події 1709 р., фактично порушив низку азів ремесла історика. Так, по-перше, на відміну від вже згаданих М. Костомарова чи С. Томашівського, В. Артамонов зігнував критичне ставлення до джерела, необхідного при опрацюванні будь-яких свідчень, а фактів, наведених Д. Крманом, як зазначав знавець його творчості М. Неврлий, поготів³³. По-друге, ані словом не прохопився про інтерпретацію долі вепрських полонених в історіографії. По-третє, підлаштовуючи інтерпретацію джерела під загальну тенденцію свого бачення гетьманства І. Мазепи, яка має на меті очорнити гетьмана, фактично спотворив його, домудрувавши смерть учасниць оборони Веприка від рук саме мазепинців.

У цілому презентація Мазепи в доробку прихильників імперської візії має чимало інновацій, зумовлених швидше ідеологічною, ніж науковою складовою. До таких належить трактування гетьмана, як людини чие життєве кредо була перманентна зрада. Вперше прописана у дослідженнях І. Андрєєва ця теза була підхоплена і розвинута Г. Саніним, а особливо В. Артамоновим³⁴. Цікаво відзначити, що не задовольняючись вже відомими в історіографії сюжетами, що в

³⁰ Шуттой В. Малоизвестный источник по истории Северной войны // ВИ. — 1976. — № 12. — С. 93–111.

³¹ Шуттой В. Малоизвестный источник. — С. 97.

³² Крман Даниел. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709) — К., 1999 — С. 52.

³³ Неврлий М. «Itinerarium» Даниела Крмана і Україна в ньому // Крман Даниел. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709) — К., 1999 — С. 12, 20.

³⁴ Про застосування цього підходу до висвітлення молодих років гетьмана дивись нашу розвідку: Яценко В. Молоді роки Івана Мазепи у висвітленні сучасної російської історіографії: крізь призму «імперської візії». Частина I // Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/post-mazepa/529-vladyslav-yatsenko-molodi-roky-ivana-mazepu-u-vysvitleni-suchasnoi-rosiiskoi-istoriohrafii-kriz-pryzmu-imperskoi-vizii>; Частина II // Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/post-mazepa/534-vladyslav-yatsenko-molodi-roky-ivana-mazepu-u-vysvitleni-suchasnoi-rosiiskoi-istoriohrafii-kriz-pryzmu-imperskoi-vizii-chastyna-ii>.

різний час політичні опоненти, а в подальшому історики інтерпретували як зраду, з боку Мазепи, Г. Санін та В. Артамонов забажали збільшити їх кількість. Як наслідок перший висловив припущення, а другий за допомогою стилістики перетворив його на твердження, що І. Мазепа вперше зрадив українському народові і царському тронові вже невдовзі після принесення в 1654 р. у Переяславі присяги на вірність цареві, заламавши її розпочавши службу як королівський покоевий при дворі Яна II Казимира. Доволі знаково, що ця нововиявлена зрада не має опертя на джерела, де йшлося б про сам факт принесення молодим Мазепою подібної клятви³⁵. Що ж до інших численних «зрад» у обліку яких В. Артамонов час від часу навіть збивається із обрахунку, то вони геть не враховують жодні факти та джерела, які заперечують чи дозволяють інтерпретувати ті чи інші мазепинські вчинки та біографічні епізоди у світлих, а не темних барвах.

Наслідуючи методологічно дослідження XIX ст., що наголошували саме на емоційно-психологічному підході до постаті гетьмана (егоїстичність, підступність, заздрісність) прихильники імперського погляду відверто ігнорують або спрощують висвітлення аспектів державотворення, зміни у політичному статусі Гетьманщини щодо Московії за гетьманства Мазепи.

Одночасно сюжети, пов'язані із військовою діяльністю Мазепи, його участю у війнах з Кримом та Османською імперією, так само як і аналіз військових і соціально-економічних перетворень з поля зору істориків випадають. Дозволимо собі припустити, що не останню роль у цьому відіграє фактор відсутності глибоких знань з української історії та мовний бар'єр. Щоправда це не заважає тому ж Г. Саніну чи В. Артамонову ставити під сумнів військові здібності гетьмана, критично відгукуватись про босездатність козацьких і сердюцьких полків, а також ігнорувати при описі бойових дій за їх участю аналізу їх вишколу, озброєння, тактики, військового досвіду командирів та інших елементів мілітарної реконструкції, які російські дослідники застосовують щодо московського війська Петра I, шведської армії Карла XII, чи збройні сили Речі Посполитої³⁶.

Не можна не помітити, що прихильники імперського погляду доволі часто накидають на Мазепу ту ж систему координат, яку застосовують при висвітленні постаті І. Виговського. Обидва гетьмана протиставляються Б. Хмельницькому, за обома визнаються дипломатичні здібності і не визнаються мілітарні, обох, безпідставно, зараховують до пропольських симпатиків, які здійснювали свій політичний курс всупереч народним прагненням, беручи до уваги лише інтереси старшинської верхівки³⁷.

³⁵ Санін Г. Богдан Хмельницький и Иван Мазепа С. 74–75; Артамонов В.А. Вторжение шведской армии. — С. 16; *Його ж.* Горький путь предательства. Мазепа и шведы в 1708 году // Родина. — 2009 — № 7. — С. 17; *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 347.

³⁶ Санін Г. Богдан Хмельницький и Иван Мазепа С. 80–82; Артамонов В.А. Вторжение шведской армии. — С. 15, 20, 65; *Його ж.* Устрашение Гнтманщины. — С. 30; *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 346, 350–351, 355.

³⁷ Для порівняння: Малов А.В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656–1671 гг. — М., 2006. — С 427–428; Андреев И.

Активно наголошуючи, що політика Мазепи суперечила прагненням українського народу, частина російських дослідників, послуговуючись твердженнями та інтерпретаціями, що були розроблені представниками народницької школи української історіографії і чудово вписалися у радянську та значною мірою сучасну російську візію українського минулого, сповідують фактично подвійні стандарти. Складається ситуація, коли політичний курс Мазепи, його попередника Виговського та інших гетьманів оцінюють крізь призму прагнення народних мас, натомість політика Олексія Михайловича чи Петра Олексійовича зображується в контексті здобутків у зміцненні та модернізації владних інституцій Московії чи то пак від 1721 р. Російської імперії. Розмірковувань щодо того наскільки ця політика суперечила прагненням російського простолюду, науковці чомусь не зазначають.

Протиставлення гетьманської влади і рядового козацтва в сучасній російській історіографії найбільш яскраво до недавнього часу було презентовано при висвітленні козацько-московської війни 1658–1659 рр. та її ключового сюжету Конотопської битви 1659 р. При висвітленні передумов та перебігу останньої, російські науковці завзято вдаються до мінімізації чи навіть висловлення скепсису щодо участі у цій битві козацтва Гетьманщини³⁸. У цьому контексті варто відзначити, що сучасний «антимазепинський» дискурс також зазнав змін.

Застосовуючи підходи своїх колег, що були вже апробовані при аналізі військових сюжетів середини XVII ст., для висвітлення подій початку XVIII ст., В. Артамонов припустив, що в обороні Батурина від військ Меншикова участь брали лише сердюки, тоді як реєстровці, міщани та селяни, які перебували у місті, намагалися ухилитися від участі у бойових діях. Йдучи значно далі за Є. Тарле, який припускав, що батуринські міщани не чинили опору штурмуючим³⁹, сучасний дослідник припустив, що батуринці могли відкрити царським військам ворота, а козаки прилуцького полку допомогти їм у придушенні опору сердюків⁴⁰. Не знаходячи підтвердження у джерелах, подібні твердження, як і теза автора про наявність в українців ранньомодерної доби загально-російської свідомості, дозволяють прихильникам імперської візії не лише продовжувати життя старим міфам щодо гетьмана Мазепи, але й збагачувати їх новими.

Відкидаючи наявні в сучасній україністиці раціональні причини, що спонукали гетьмана до антимосковського виступу 1708 р., на користь твердженням,

Алексей Михайлович. — С. 492–493; *Бабулин И.Б.* Битва под Конотопом 28 июня 1659 года. — М., 2009. — С. 3–4; *Бабулин И.Б.* Князь Семен Пожарский и Конотопская битва. — СПб., 2009. — С. 40, 41, 143; *Бабулин И.Б.* Поход Белгородского полка на Украину осенью 1658 г. // Единорогъ: Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и раннего Нового времени. — М., 2009. — С. 255–256.

³⁸ *Бабулин И.Б.* Битва под Конотопом. — С. 20–21, 24; *Бабулин И.Б.* Князь Семен Пожарский С. 84–85, 93.

³⁹ *Тарле Е.В.* Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958. — С. 258.

⁴⁰ *Артамонов В.А.* Вторжение шведской армии. — С. 66–68; *Його ж.* Устрашение Гетманщины. — С. 31; *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 386–387.

що їх генеза була прихована у політичному авантюризмі гетьмана, прихильники імперської візії відмовляються від прискіпливого аналізу висновків опонентів. Натомість російські науковці вдаються до специфічних роздумів, що хоча Гетьманщина і потерпала від Північної війни, втім головний її тягар несла на собі Московія, а обтяження зумовлені обмеженням прав і вольностей Гетьманщини в умовах війни накладалися для спільної користі⁴¹. Петро I не мав наміру віддавати Правобережжя Речі Посполитій, а його відмова гарантувати Гетьманщині захист у 1707 р. була висловлена в гарячці, під впливом погіршення мілітарного становища на фронтах. Що ж до адміністративних перетворень, то заперечуючи царські наміри скасувати автономію Гетьманщини, дослідники апелюють до того, що старшинські побоювання з цього приводу були безпідставні, адже Петро до подібних заходів так і не вдався⁴². Дозволимо собі відзначити, що подібна система доводів є алогічною, вона перманентно і, вочевидь, свідомо випускає з поля зору той факт, що гетьманський виступ 1708 р. мусив вплинути і безсумнівно вплинув на численні хаотичні реформаторські задуми Петра I. В умовах продовження війни і після поразки на Пруті у 1711 р. цар-реформатор, зважаючи на прецедент 1708 р. аби знову не спровокувати невдоволення еліт Гетьманщини, мав загальмувати інкорпораційні перетворення щодо останньої, до яких він зміг повернутися вже наприкінці свого правління.

Ліберальна візія

Історики, які дивляться на постать Мазепи під ліберальним кутом зору, до числа яких можна зарахувати Є. Анісімова, А. Каменського, С. Седова, А. Беспалова, А. Чудинова, А. Євлахова⁴³, у своїх підходах значно стриманіші. На

⁴¹ Артамонов В.А. Вторжение шведской армии. — С. 10, 13–14; *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 342–343 і далі.

⁴² *Його ж.* Вторжение шведской армии. — С. 10, 31; *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 342–343; 358–359.

⁴³ Анисимов Е.В. Время петровских реформ. — С. 186–194, 491; Свої роздуми щодо гетьмана, висловлені у 80-х рр. ХХ ст., автор повторив у низці публікацій що побачили світ вже у 2000-х: Нариси історії Росії: Пер з рос. / Б.В. Ананьїч, І.Л. Андреев, Є.В. Анісімов та ін.; За заг. ред. О.О. Чубар'яна. — К., 2007. — С. 397–399; Анисимов Е. Императорская Россия. — СПб., 2008. — С. 76–78; Анисимов Е. Петр Великий: личность и реформы. — СПб., 2009. — С. 159–168; Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиция и модернизация. — М., 1999. — С. 98–101; Седов С.А. Д.М. Голицын (1663–1737 гг.): государственная и общественно-политическая деятельность. Дис. к. и. н. — М., 1996. — С. 96–98, 103–113; Беспалов А.В. Организация и военное искусство армий стран основных участниц Великой Северной войны (1700–1721 гг.) в рамках военно-политических союзов. Дис. д. и. н. — М., 2011. — С. 556–570; Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Европа. Международный альманах. — 2002. — Вып. 2. — С. 206–214; Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Актуальные проблемы всеобщей истории. Межвузовский сборник научных статей. — 2003. — Вып. 2. — С. 137–145; Евлахов А. Хмельницкий и Мазепа: Мифы и факты воссоединения // Власть. — 2006. — № 10. — С. 79–87.

відміну від деяких прихильників традиційного бачення гетьмана вони не приділяли його постаті спеціальних розвідок. Що ж до методології їх бачення, то вона має багато спільного із прихильниками імперської візії. Зображуючи у своїх творах сюжети, пов'язані із гетьманством Івана Мазепи, прихильники ліберального бачення також спираються на російську дореволюційну історіографію, охоче використовуючи трактування С. Соловйова або таких дослідників як А. Брікнер чи С. Платонов⁴⁴, але при цьому вони досить відкриті і до сприйняття низки трактувань і фактів, наявних в українській історіографії та західній і російській україністиці. Дозволимо собі зазначити, що на формування поглядів цієї групи істориків істотний вплив, зокрема справила вже згадувана поміркована трактовка гетьмана, наявна у працях Є. Анісімова. Її вплив відчутний, між іншим, у саркастичному сприйнятті такими істориками, як А. Каменський, намагання їхнього колеги по цеху з табору традиціоналістів Н. Павленка зображувати гетьмана як уособлення усіх людських пороків⁴⁵.

Однією з особливостей сюжетної лінії представників ліберальної візії є той факт, що гетьманство Мазепи вони зображують крізь призму козацько-московських взаємин середини XVII–XVIII ст. Часто-густо вдаючись до порівняння І. Мазепи із Б. Хмельницьким, дослідники наголошують на схожості їх політичних кроків і правонаступності зовнішньої політики Мазепи щодо Шведського королівства⁴⁶. Цей аспект істотно відрізняє прихильників ліберального бачення від adeptів імперського, адже останні наголошують саме на протиставленні обох гетьманів.

Погоджуючись із тим фактом щодо антимосковського виступу 1708 р., Мазепу і частину еліти Гетьманщини спонукали петровські модернізаційні перетворення, російські науковці, подібно до українських, також серед причин виступу відзначають проблему територіальної приналежності Правобережжя. Остання, як відомо, мала різне тлумачення у Москві і в Батурині. У доробку Є. Анісімова, А. Чудінова, А. Євлахова також звернуто увагу на острах старшини, підкріплений відповідною Петра I на запит Мазепи щодо надання у його розпорядження 10 тисячного війська, що в умовах наступу шведів на Москву Гетьманщина мала zostатись без військової підтримки з царського боку⁴⁷.

⁴⁴ *Брикнер А.Г.* История Петра Великого. — М., 2002. — С. 435–445; *Платонов С.Ф.* Лекции по русской истории. — Спб., 1899. — Вып. 3. — С. 59–61.

⁴⁵ *Каменский А.* Российская империя. — С. 98–99; Обсуждение монографии Т.Г. Таировой-Яковлевой: «Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства»» Москва: Центрполиграф, 2011. 525 с. ISBN 978-5-227-02578-4. *Анисимов Е.В., Бесов А.Г., Каменский А.Б., Каревин А.С., Кочегаров К., Курукин И.В., Плохий С., Чухлиб Т.В.* // *Studia Slavica et Balkanica Petropolitana.* Петербургские славянские и балканские исследования. — 2011. — № 2 (10). Июль–декабрь. — С. 115.

⁴⁶ *Анисимов Е.* Петр Великий. — С. 160; *Чудинов А.В.* Гетман Иван Мазепа. — С. 211; *Чудинов А.В.* Гетман Иван Мазепа. — С. 142; *Евлахов А.* Хмельницкий и Мазепа. — С. 87.

⁴⁷ *Анисимов Е.* Петр Великий. — С. 161–163; *Чудинов А.В.* Гетман Иван Мазепа. — С. 210–211, 142; *Евлахов А.* Хмельницкий и Мазепа: Мифы и факты воссоединения //

Дозволимо собі відзначити, що гетьманське бачення причин виступу 1708 р. ще у XIX ст. ввів до російського нарративу С. Соловйов. Він доволі детально переповів із цитуванням відповідні пасажі з листа гетьмана Пилипа Орлика до місцеблюстителя патріаршого престолу Стефана Яворського у своїй «Истории России»⁴⁸. Історику належить і кілька оціночних характеристик Мазепи, у яких йшлося, що гетьман був людиною своєї доби, належав до генерації «одвічно хитаючихся черкас», який корився силі обставин і звісно вмер би відданим слугою царським, якби доля не привела до московських кордонів Карла XII»⁴⁹. «Слабкий, втягнутий у боротьбу між сильними, Мазепа шукав порятунку собі й вітчизні, матінці Україні, у хитрощах, лицемірстві, не хотів поривати із царем, а про всяк випадок зносився із Станіславом»⁵⁰.

Варто відзначити, що хоча певна частина прихильників ліберальних трактувань намагається при описі подій 1708–1709 рр. уникати різких оцінок, на кшталт визначення «зрада», а якщо і вдається до нього, то часто лапкує, або принаймні пояснює раціональними причинами, маємо відзначити, що їх візія позбавлена новаторства. Значною мірою вона ретрансляційна, оперта на трактування, що були впроваджені на зламі XIX–XX ст. до російської історіографії, а також на засвоєння низки тез з праць вітчизняних чи західних українців, приклад останнього можна спостерігати в дисертаційному дослідженні А. Беспалова⁵¹.

Радикальна візія

Фактично чи не єдиним автором, який власні висновки щодо постаті Мазепи висловлює далеко за межами російської історичної традиції як імперської, так і ліберальної, і одночасно впроваджує у науковий обіг нові джерела, є — Т. Таїрова-Яковлева. На відміну від багатьох вище названих істориків петербурзька дослідниця є фаховим україністом, який вже має поважний доробок з історії ранньомодерної України. Останній, зокрема дотичний мазепинської теми, на тлі вище проаналізованих праць істотно різниться, що дозволяє нам трактувати його авторку творцем радикальної візії Мазепи у сучасній російській історіографії.

Перша публікація дослідниці, присвячена постаті гетьмана з'явилася у 2003 р. і мала низку особливостей⁵². Написана на підставі опублікованих джерел

Власть. — 2006. — № 10. — С. 86; *Беспалов А.* Организация и военное искусство. — С. 558–560.

⁴⁸ *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. М. — Харьков, 2003. — Кн. VIII. Начало 20-х годов XVIII века. — С. 281–286.

⁴⁹ Там же. — С. 276.

⁵⁰ Там же. — С. 286

⁵¹ *Беспалов В.А.* Организация и военное искусство армий стран — основных участниц Великой Северной войны (1700–1721 гг.) в рамках военно-политических союзов. Дис. ... док. ист. н. — М., 2011. — С. 545–570.

⁵² *Яковлева Т.Г.* Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новая и Новейшая история. — 2003. — № 4. — С. 45–63.

та літератури, спираючись на наявні в українській державницькій історіографії трактування, розвідка презентувала гетьмана І. Мазепу, як гетьмана-державника. Варто відзначити, що вже у цій першій розвідці дослідниця застосувала до подій зламу XVII–XVIII ст. систему координат, яку вона попередньо апробувала при висвітленні політичної історії Гетьманщини другої половини XVII ст. Мова йде про протиставлення гетьмана-державника, у даному разі Івана Мазепи, анархічним лідерам на кшталт Петрика чи фастівського полковника Семена Палія⁵³.

Подальше поглиблене знайомство із добою Мазепи призвело до відкриття дослідницею в архівних фондах Меншикова «Батуринського архіву», частину якого вона й опублікувала у 2007 р.⁵⁴. Нововиявлені документи посприяли написанню біля двох десятків статей та двох монографій присвячених постаті гетьмана⁵⁵. Презентоване у них авторське бачення постаті Мазепи у низці аспектів істотно відрізнялося від вже наявних у російській та українській історіографії трактувань. Спираючись на нововиявлені документи, науковець зуміла вийти з кола істориків, які свої судження вибудовували на переосмисленні вже відомих фактів, як це робили в українській історіографії Ф. Уманець та М. Андрусяк⁵⁶. Більше того, дослідниця долучилася до невеличкої когорти дослідників, які привносили своїми працями нові дані про життя та політику гетьмана.

До здобутків дослідниці варто зарахувати цікаві спостереження над ранньою біографією гетьмана, заперечення його навчання в єзуїтському колегіумі і спростування провідної ролі Мазепи у поваленні І. Самойловича⁵⁷. Втім найбільш цікавим є авторське бачення вибудови взаємин гетьманського уряду із владними угрупованнями при царському дворі у 1687–1689 рр., зокрема, з'ясування первісних гетьманських контактів із представниками наришкінської «партії» при дворі, наголосі на ролі, яку гетьман відігравав у Нарішкінському

⁵³ Там же. — С. 53–54. Найбільш чітко згадане протиставлення можна бачити вже у пізній праці дослідниці: *Таирова-Яковлева Т.Г.* Мазепа. — М., 2007. — С. 86–112 і далі.

⁵⁴ Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. В. 2 вып. / Сост. Т.Г. Таирова-Яковлева. — Вып. 1: 1687–1705 гг. — СПб., 2007.

⁵⁵ *Таирова-Яковлева Т.Г.* Мазепа; *Таирова-Яковлева Т.Г.* Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — М., 2011. Саме в останній монографії міститься найбільш повний перелік публікацій з мазепинської теми, що були написані дослідницею до 2009 (Див.: *Таирова-Яковлева Т.Г.* Иван Мазепа С. 372–373). Наприкінці 2012 р. київське видавництво «Кліо» опублікувало українську версію цієї праці у перекладі поважного вітчизняного історика та архівознавця Юрія Мицика — *Таїрова-Яковлева Т.Г.* Иван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Перекл. з рос. о. Юрія Мицика. — К., 2013.

⁵⁶ *Уманець Ф.* Гетман Мазепа. Историческая монография. — СПб., 1897; *Андрусяк М.* Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. — 1933. — Т. СЛІІ. — С. 1–33.

⁵⁷ *Яковлева Т. Г.* Донос старшини на І. Самойловича: аналіз першоджерел // Укр. іст. журн. — 2006. — № 4. — С. 191–201; *Її ж.* Мазепа. — С. 49–55; *Її ж.* Иван Мазепа и Российская империя. История. — С. 9, 43–52.

перевороті 1689 р, віднайдені «Московських статей» 1689 р, та простежені їх впливу на зміцнення владних прерогатив гетьмана⁵⁸.

Зазначимо, що у висвітленні окремих напрямів гетьманської біографії, на кшталт маловивченого питання про стан здоров'я гетьмана, науковець діяла паралельно із своїми українськими колегами⁵⁹. При цьому висновки, до яких приходила дослідниця, заперечували розповсюджене в російській історіографії твердження, що напередодні свого виступу гетьман прикидався хворим. Більше того, реконструюючи, наскільки це дозволяють виявлені джерела, Мазепину «історію хвороби», авторка дійшла висновку, що в останні роки життя захворювання істотно впливали на настрій гетьмана і перешкоджали йому раціонально оцінювати мінливу політичну ситуацію⁶⁰. Аналізуючи причини мазепинського виступу 1708 р., окреслюючи комплекс протиріч, які на той час існували між Батурином і Москвою, історик доволі критично відгукнулася на наявність в історіографії мазепіади «польського фактору». Одночасно вона наголосила на порушеннях Петром I, в умовах шведського наступу, зобов'язань які Москва мала перед владними елітами Гетьманщини, згідно з Коломацькими статтями 1687 р⁶¹.

Маємо зазначити, що розголос, який викликали праці дослідниці в українській та російській історіографії був цілком протилежним. У той час як представники української історіографії переважно схвально сприйняли авторську рецепцію гетьманства І. Мазепи⁶², то російські колеги петербурзького дослідника навпаки, у своїй більшості, неприхильно відреагували на заперечення

⁵⁸ Таирова-Яковлева Т. Приятель гетмана-злодея. Как Мазепа Петра к власти приводил // Родина. — 2007. — № 11. — С. 26–31. *Її ж.* Мазепа. — С. 55–85 і далі; *Її ж.* Московські статті гетьмана Івана Мазепи // УАЦ (Нова серія). — 2006. — Вип. 10/11. — С. 450–457; *Її ж.* Іван Мазепа. — С. 9, 21–22, 56–89 і далі.

⁵⁹ Серед вітчизняних дослідників безпосередню увагу цьому питанню приділив В'ячеслав Станіславський, який в одній із своїх статей зосередився на постаті одного із гетьманських лікарів грека Івана Комніна: *Станіславський В.* Лікарі Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2009. — № 6. — С. 77–79.

⁶⁰ Таирова-Яковлева Т. Іван Мазепа — отказываясь от стереотипов // Іван Мазепа і Мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII століть. Науковий збірник. — Л., 2011. — С. 29–34; *Її ж.* Іван Мазепа и Российская империя. История С. 288–314.

⁶¹ Таирова-Яковлева Т.Г. Мазепа. — С. 186–190, 204–205 і далі; *Її ж.* Іван Мазепа. — С. 346–347, 349 і далі.

⁶² Павленко С. Рец. на: Таирова-Яковлева Т. Іван Мазепа и Российская империя. История «предательства». М., 2011 // Сіверянський літопис. — 2011. — № 4. — С. 114–120; Чухліб Т.В. Рец. на: Таирова-Яковлева Т. Іван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — Москва: Центрполиграф, 2011 // Укр. іст. журн. — 2011. — № 5. — С. 190–204; *Його ж.* Мазепа продовжує завойовувати Росію // День. — 2011. — № 57 — 1 квітня // Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayina-incognita/mazepa-prodovzhuie-zavoyovuvati-rosiyu-0>; Яценко В.Б. Рец. на: Таирова-Яковлева Т. Іван Мазепа и Российская империя. История «предательства». Москва: Центрполиграф, 2011 // Критика. — 2012. — Рік XVI. — X. 1–2 (171–172). — С. 22.

нею усталеного в російській історичній науці негативного сприйняття гетьмана⁶³.

Попри означений дисонанс, правомірно буде наголосити, що праці дослідниці досить істотно стимулювали увагу російських науковців до постаті гетьмана і козацько-московських взаємин на зламі XVII–XVIII ст. Навряд ми підемо проти істини, припустивши, що на сьогодні складно уявити появу серйозного дослідження дотичного мазепинської тематики, де б не були враховані

⁶³ *Полторак С.Н.* О Мазеповедении и Иудознавстве // Клио. Журнал для ученых. — 2007. — № 3 (38). — С. 131–132; *Бесов А.Г.* Мазепа Т.Г. Таировой-Яковлевой // Соборное мнение о Мазепе. — Харьков, 2011. — С. 400–414; *Стенанов Д.Ю.* Новое оправдание измены // Соборное мнение о Мазепе. — Харьков, 2011. — С. 382–399; Обсуждение монографии Т.Г. Таировой-Яковлевой: «Иван Мазепа и Российская империя: история “предательства”» Москва: Центрполиграф, 2011. — 525 с. ISBN 978-5-227-02578-4; *Курукин И.В.* О гетмане Мазепе и не только о нем: размышления над книгой (*Таирова-Яковлева Т.* Мазепа. М., 2007) Анисимов Е.В., Бесов А.Г., Каменский А.Б., Каревин А.С., Кочегаров К., Курукин И.В., Плохий С., Чухліб Т.В. // *Studia Slavica et Balkanica Petropolitana.* Петербургские славянские и балканские исследования. — 2011. — № 2 (10). Июль–декабрь. — С. 115–162. Наведена публікація засвідчує наскільки діаметрально протилежним є сприйняття праці Т. Таїрової-Яковлевої для А. Каменського і Є. Анісімова, які поставилися до неї схвально та їх опонентів, якими виступили К. Кочегаров та І. Курукін.

Серед російських істориків, які намагаються заперечувати низку положень висловлених дослідницею, варто також згадати двох молодих науковців: А. Алмазова та Я. Лазарева. Перший з дослідників визнаючи правомірність оцінок авторки щодо низки аспектів дотичних висвітлення гетьманства Івана Самойловича, не погоджується із пані Т. Таїровою-Яковлевою щодо певних аспектів характеристики гетьмана І. Самойловича, зокрема його освіченості і особистих якостей, та трактування ролі І. Мазепи у старшинській змові проти І. Самойловича. Другий — в тексті кандидатської дисертації та кількох статтях завзято намагається заперечити тезу петербурзького історика, що адміністративні і мілітарні нововведення Петра I завдавали удару по прерогативах гетьманської влади на Гетьманщині, а відтак були однією з причин мазепинського повстання 1708–1709 рр. Історик також ставить під сумнів висновки дослідниці щодо наближеності гетьмана до вищих сановників петровської адміністрації. Див: *Алмазов А.С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.) — М., 2012. — С. 35, 39, 42, 215–216, 219–220; *Лазарев Я.А.* «Великороссийская» администрация на Гетманской Украине в 1700–1727 гг.: эволюция институтов и их статуса. Дис. ... к. и. н. — Екатеринбург, 2012. — С. 31, 35–37, 113; *Його ж.* Проблема соотношения Киевской губернии и гетманской Украины в годы пертовских реформ в российской историографии // *Научные ведомости БГУ. История. Политология. Экономика. Информатика.* — 2012. — Вып. 23. — № 13 (132). — С. 96–97; *Його ж.* «К вашей яснотельности охочий слуга»: к вопросу о функционировании неформальных связей в российско-украинских отношениях в 20-е — первой половине 30-х гг. XVIII в. // *Правящие элиты и дворянство России во время и после петровских реформ (1682–1725)* / Отв. сост. Н.Н. Петрухинцев, Л. Эррен; отв. ред. серии А.В. Доронин. — М., 2013. — С. 409; *Киселев М.А., Лазарев Я.А.* Историографический призрак «Украинской дивизии»: К вопросу о российско-украинских отношениях в 1706–1708 годах // *Славяноведение.* — 2013. — № 2 — С. 41–50.

оцінки та трактування петербурзького українця, не залежно від того поділяють чи заперечують їх її російські колеги по цеху

Висновки

Підводячи підсумки маємо зазначити, що після розпаду СРСР в сучасній російській історіографії постать гетьмана І. Мазепи, зокрема, та ранньомодерні козацько-московські взаємини так і не перейшли у площину суто наукових досліджень. Доволі прикро, але для значної частини сучасних російських науковців вони відіграють роль поля битви за «позбавлену спотворень історичну правду» та однобоке конструювання історичної пам'яті.

Щодо висвітлення біографії та діяльності гетьмана, сучасні російські історики умовно можуть бути поділені на три групи. До першої, представники якої обстоюють «імперську візію», що змальовує гетьмана у чорних барвах, належить низка поважних фахівців із русистики таких як В. Артамонов, Г. Санін, І. Андрєєв, Н. Павленко. Дотримуючись русоцентричного прочитання українського минулого, при зображенні І. Мазепи вони апелюють насамперед до російського історичного нарративу XIX–XX ст., та досліджень представників народницької течії в українській історіографії другої половини XIX — початку XX ст. Праці останніх, як відомо, містять низку негативних характеристик гетьмана. Затребувані у радянські часи, останні й досі знаходять застосування в сучасному російському історіописанні. Подібний підхід подовжує життя чималій кількості «антимазепинських» міфів, почасти заперечених в українській історіографії наприкінці XIX–XX ст. Однак, найголовнішим у цій ситуації є те, що він дозволяє прихильникам «імперської візії» вбачати у гетьмані людину політичним і життєвим кредо якої була перманентна зрада. Найбільш вразливою ланкою прихильників «імперського» підходу є джерельна складова, адже у своїй більшості російські історики покликаються на вже відомі документи і лише спорадично, як засвідчує доробок В. Артамонова, впроваджують у свої тексти покликання на нові документи, зміст яких має підтвердити наперед зумовлене негативне зображення гетьмана.

Другу групу становлять прихильники «ліберальної візії». Її представники, такі як Є. Анісімов, А. Каменській, А. Чудінов хоча і апелюють, подібно до прихильників «імперської візії», до праць творців російського нарративу XIX–XX ст., на кшталт С. Соловйова, втім не мають схильності вбачати у Мазепі втілення усіх вселенських гріхів. Відзначаючи, що політичний вибір гетьмана восени 1708 р. цілком вписується у сценарій козацько-московських взаємин другої половини XVII ст., прихильники ліберального підходу, на відміну від вище окресленої першої групи дослідників є відкритішими щодо сприйняття доробку української історіографії і західної україністики. Спільним для представників як першої, так і другої групи, є те, що найчастіше їх трактування Мазепи не передбачають спеціального пошуку і впровадження у науковий обіг нових джерел, а також повторює наявні у доробку попередників історіографічні міфи про різні аспекти життя та політичної діяльності гетьмана. Фактично і в працях адептів імперської візії і в послідовників ліберального підходу ми бачимо приклад інтерпретаційної історіографії, опертої не на архівну евристику,

а на спробу повторного прочитання вже викладених в працях істориків ХІХ–ХХ ст. фактів. До того ж для прихильників обох напрямків постать гетьмана і козацько-московські взаємини переважно не є головним предметом авторських зацікавлень.

На цьому тлі істотно відрізняється доробок російського україніста Т. Таїрової-Яковлевої. Її візія Мазепи, сперта передусім на впровадження до наукового обігу нових джерел, відрізняється цілковитою відкритістю до висвітлення мазепіади в працях представників державницької школи української історіографії, західної україністики і сучасних українських істориків. Це дозволяє нам стверджувати, що в сучасній російській історичній науці науковець презентує цілком самостійну — радикальну візію гетьманства І. Мазепи.

Авторка чи не єдина з російських дослідників вийшла за межі інтерпретаторського історіописання і суттєво збагатила висвітлення біографії і політичної діяльності гетьмана новими фактами і трактуваннями. Втім її бачення настільки сильно різниться від російської історіографічної традиції, що, як не парадоксально, охочіше сприймається українськими, ніж російськими науковцями. Відіграючи на сьогодні, роль каталізатора уваги, до вивчення постаті І. Мазепи серед російських вчених, доробок дослідниці є більш затребуваним у сучасній вітчизняній і закордонній україністиці, ніж безпосередньо в російській історичній науці, де панівну роль усе ще займає імперська візія. Подібна ситуація не лише ускладнює діалог сучасної української та російської історіографії, вона також засвідчує своєрідну тенденцію в російській історичній науці: пошук власного прочитання українського минулого опертого на русоцентричну візію історії України.

ОСОБЕННОСТИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ГЕТМАНА ИВАНА МАЗЕПИ В СОВРЕМЕННОЙ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ: ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

Яценко Владислав (кандидат исторических наук, докторант Института украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевського, глава исторической секции Харьковского историко-филологического общества, wladyslawjatsenko@gmail.com)

В статье анализируются главные подходы, которые господствуют в современной российской историографии при изображении гетмана Ивана Мазепы. Автор утверждает, что изображение правления И. Мазепы в российской историографии представлено тремя подходами: консервативным имперским, либеральным и радикальным

Ключевые слова: *Иван Мазепа, Петр I, современная историография, гетман.*

SPECIFIC FEATURES OF THE HETMAN IVAN MAZEPA'S IMAGE IN THE CONTEMPORARY RUSSIAN HISTORIOGRAPHY: MAIN CURRENTS

Vladyslav Yatcenko (Candidate of Historical Sciences, doktorant by M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies, Chieftain by historical section of Kharkiv historical-filology Fellowship, wladyslawjatcenko@gmail.com)

This paper is related to the main approaches to the personality of Hetman Ivan Mazepa in the contemporary Russian historiography. It is stated that the representation of Mazepa's rule as a Hetman by Russian historians follows three possible ways: conservative imperial, liberal, and moderate.

Keywords: *Ivan Mazepa, Peter I, contemporary historiography, Hetman.*